

การสืบทอดพิธีกรรมการเล่นลิมนตร์ ในจังหวัดปัตตานี:
พลวัตตามสภาวะการณ์ปัจจุบัน
Succession of a Ritual Li Mont Display in Pattani:
Alterations Resulted from Present Situations

ประสิทธิ์ รัตนมณี¹
Prasit Rattanamanee

Abstract

The research entitled “Succession of a Ritual Li Mont Display in Pattani: Alterations Resulted from Present Situations” aimed to study ritual practices and cultural inheritance of the show at the present time. The data was collected by observation, interviews and group meetings. The findings were presented using descriptive analysis approach.

Li Mont is performed to cure a family member that has been seriously sick and immedicable. It is an annual performance due to a vital commitment between the Li Mont spirit and its successor and to make a vow to the Li Mont ancestor for the better life of having luck and success.

¹นักวิจัย สถาบันวัฒนธรรมศึกษากัลยาณิวัฒนา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี ประเทศไทย
Researcher Princess Galyani Vadhana Institute of Cultural Studies Prince Of Songkla University, Thailand

Corresponding Author: E-mail: prasit.rat@psu.ac.th

(Received: 17 October, 2017; Revised: 16 January, 2018; Accepted: 21 August, 2018)

There are 5 members and 5 musical instruments in a Li Mont troupe. The show takes 3 days and 2 nights which is normally held in the 6th, 7th, 9th and 11th months by lunar system. The ceremony of the show are in order of Kao-rong, Phum-rong, Krab-krue, Wienwai, Berg-rong, Gard-rong, Tang-borimad, Invitation of the Li Mont spirits, Om-num dancing, Ancestor showering, Tee-ma-young, Mrab offering to the ancestor, and taking the ancestor's leave.

To inherit the Li Mont show, not everyone can do but only for the heir with the same bloodline to the Li Mont ancestor called “same grandparents”. The practices have been inherited since the age of an ancestor and will be continued by their generations. This is as to be grateful to the ancestor and representative of worship. Besides, the performance provides a number of advantages to family members, particularly building strength and unity. Also, it is a great chance for family gathering to discuss their problems and share both their sadness and happiness, and hence mental treatment of family members as they do believe that the Li Mont spirits are behind their success and are guarding, supporting and blessing them in every day of lives.

Keywords: Succession, ritual, Li Mont, Pattani

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่อง “การสืบทอดพิธีกรรมการเล่นลิมนตรในจังหวัดปัตตานี: พลวัตตามสภาพการณ์ปัจจุบัน” มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาขั้นตอนพิธีกรรม และบริบทสังคมทางวัฒนธรรมการสืบทอดการเล่นลิมนตรในจังหวัดปัตตานี เก็บข้อมูลด้วยการสังเกตการณ์ สัมภาษณ์นายโรง จำนวน 3 คน ลูกคู่ จำนวน 10 คน รำวงทรง จำนวน 10 คน

คณะเจ้าภาพ จำนวน 5 คน ตัวแทนผู้เข้าร่วมจำนวน 20 คน และประชุมกลุ่มย่อย วิเคราะห์ข้อมูลแบบพรรณนาวิเคราะห์

คำว่า ลีมนตร์ บางท้องถิ่นเรียกว่า โตะครีม นายมนตรี โนราทับใหญ่ ส่วนสามจังหวัดชายแดนภาคใต้เรียกว่า “ลีมนตร์” หรือ “นายลีมนตร์” พิธีกรรมการเล่นลีมนตร์มีส่วนคล้ายคลึงกับโนราโรงครูที่มีการเข้าทรง เพื่อบูชาครูหมอตายาย กรณีที่มีคนเจ็บไข้ได้ป่วย เรื้อรัง เน่าเปื่อย หรือ เสียสติ ชาวพุทธเชื่อว่าการเจ็บป่วยนั้น เกิดจากการลงโทษของตายายที่ล่วงลับไปแล้ว เรียกว่า “ตายายผีเรียก” พิธีกรรมการเล่นลีมนตร์ของครอบครัวชาวพุทธ มีสาเหตุมาจากสมาชิกในครอบครัวมีอาการเจ็บป่วย รักษาอย่างไรไม่อาจหายขาด การยกโรงเล่นลีมนตร์ประจำปีตามพันธสัญญาระหว่าง ลูกหลานกับตายายลีมนตร์ และบนบานต่อตายายลีมนตร์เพื่อให้เกิดโชคลาภ

คณะลีมนตร์มีสมาชิกจำนวน 5 คน มีเครื่องดนตรี คือ ทับ 5 ใบ จะเล่นช่วง เดือน 6 เดือน 7 เดือน 9 และเดือน 11 ใช้เวลาเล่น 2 คืน กับ 3 วัน ตามลำดับขั้นตอน พิธีกรรมการเล่น ลีมนตร์ คือ พิธีเข้าโรง พิธีไหว้ภูมิเจ้าที่ หรือพิธีไหว้ภูมิโรง พิธีกราบครู พิธีกรรมการเวียนแว่น (ก่ายาน) พิธีเบิกโรง พิธีภาคครูหรือภาครอง พิธีตั้งบอริมัด พิธีการเชื้อเชิญตายายลีมนตร์ พิธีรำเวียนอมน้ำ พิธีอาบน้ำและสละหัวตายาย พิธีตีมะยัง พิธีถวายหมรับตายาย และพิธีส่งตายาย

วัฒนธรรมสืบทอดการเล่นลีมนตร์ ต้องสืบเชื้อสายและสายเลือดมาจากตายาย ลีมนตร์ตั้งแต่บรรพบุรุษ เพื่อให้ลูกหลานแสดงการกตัญญู การเคารพบูชา ทำให้สถาบัน ครอบครัวมีความเข้มแข็ง สามัคคี มีความสัมพันธ์ด้วยระบบเครือญาติอย่างเหนียวแน่น บรรดาญาติพี่น้องเข้าร่วมประกอบพิธีกรรมเหมือนได้กลับมาอยู่ใกล้ชิดกับบรรพบุรุษ มีโอกาสได้สอบถามและการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นต่อสมาชิกในครอบครัว เป็นการเสริมสร้างขวัญกำลังใจให้ลูกหลานมีความรู้สึกปลอดภัยและประสบโชคลาภในการดำเนินชีวิต โดยมีตายายลีมนตร์คอยช่วยเหลืออยู่เบื้องหลังความสำเร็จ

การเล่นลีมนตร์จึงมีผลทางจิตใจต่อ “ครอบครัวที่มีตายายลีมนตร์” ต้องมีการสืบทอด เชื้อสายทางวัฒนธรรมจากรุ่นตายายสู่รุ่นพ่อแม่ สู่รุ่นลูกหลาน เหลน

ต่อเรื่อยไปจนใครไม่สามารถตอบคำถามการสืบทอดทางวัฒนธรรมตายายลิมนตร์ได้
ตราใบไฉนธรรมการสืบทอดถูกทอดทิ้ง สมาชิกใหม่ในครอบครัวคนใดคนหนึ่ง ต้องมี
อาการเจ็บป่วยโดยไร้สาเหตุ ดังนั้นชุมชนกับการพึ่งพาพิธีกรรม ลิมนตร์ก็คงอยู่คู่กันไป

คำสำคัญ: การสืบทอด พิธีกรรม ลิมนตร์ จังหวัดปัตตานี

บทนำ

จังหวัดปัตตานี เป็นแหล่งศูนย์รวมของประชากรหลากหลายเชื้อชาติอาศัย
อยู่ร่วมกัน ทั้งเชื้อชาติไทย มลายู จีน อาหรับ เปอร์เซีย อินเดีย โดยมีวัฒนธรรมเป็น
เครื่องบูรณาการแห่งการผสมผสานของนานาวัฒนธรรม อันเป็นบ่อเกิดของประเพณีที่มี
ความจำเป็นสำหรับมนุษย์ที่จะอยู่ร่วมกันในสังคม ศิลปะการแสดงพื้นบ้านจัดได้ว่าเป็น
ส่วนหนึ่งของประเพณีด้านข้อมูลทางคติชนของท้องถิ่น ที่สะท้อนความเป็นเอกลักษณ์
ของชุมชนออกมาเพื่อให้สังคมอื่นได้เรียนรู้เข้าใจ ดังที่ Noothong (1999, p. 370)
กล่าวว่า “การละเล่นพื้นเมืองของภาคใต้เด่นที่การสื่อความคิดและรู้สึกด้วยภาษาที่ขับ
ร้องบทกลอน เน้นที่ลำนำและจังหวะ เครื่องดนตรีที่ใช้ประกอบการละเล่น ส่วนมากจึง
เป็นเครื่องตีไม้เน้นเครื่องตีตีสีเหมือนภาคอื่น ๆ ลีลาการออกท่าร่ายรำก็มีจังหวะ
เฉียบขาด ฉับไว” เช่นเดียวการเล่นลิมนตร์จัดอยู่ในประเภทการแสดงพื้นบ้านแบบพิธีกรรม
เพื่อบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์และบวงสรวงผีสวนเทวดา ผ่อนคลายอารมณ์ สนุกสนาน มีความเชื่อว่า
ดนตรีเป็นสื่อในการติดต่อกับอำนาจเร้นลับได้ ดังที่ Pathaew (1997, p. 89) กล่าวว่า
“การบรรเลงเครื่องดนตรีเป็นสื่อสัญลักษณ์การสื่อสารติดต่อกับวิญญาณและอำนาจเร้นลับได้
ซึ่งเป็นโครงสร้างพิธีกรรมทางสังคมของชาวบ้าน มักจะมีวิถีชีวิตที่เรียบง่ายไม่สลับซับซ้อน
อยู่ในความเชื่อที่เกี่ยวข้องกันทั้งโครงสร้างของวัฒนธรรม”

คำว่า ลิมนตร์ มีคำเรียกแต่ละท้องถิ่นแตกต่างกันออกไป บางท้องถิ่นเรียกว่า
โต๊ะคริม นายมนตร์ โนราทับใหญ่ ส่วนสามจังหวัดชายแดนภาคใต้เรียกว่า “ลิมนตร์”
หรือ “นายลิมนตร์” “เป็นพิธีกรรมการละเล่นพื้นบ้านประเภทดนตรี หรือใช้การ
บรรเลงดนตรีเป็นหลัก แต่ผสมผสานการท่องบทสวดมนต์ และอื่น ๆ ประกอบเพื่อ

รักษาโรคภัยไข้เจ็บให้หาย หรือเรียกว่าใช้เครื่องดนตรีรักษาคนไข้เหมือนพิธีกรรมการเล่น “ตือรี” ของชาวไทยเชื้อสายมลายู” Chumpengpan (2005, p. 253) นอกจากนั้น พิธีกรรมการเล่นลิมนตร์มีส่วนคล้ายคลึงกับโนราโรงครูที่มีการเข้าทรงเพื่อบูชาครูหมอตายาย กรณีมีคนเจ็บไข้ได้ป่วย เรือร้ง เน่าเปื่อย หรือเสียชีวิตเป็นบ้าในชุมชน ชาวบ้านเชื่อว่าการป่วยนั้นเกิดจากการลงโทษของตายายที่ล่วงลับไปแล้ว เรียกว่า “ตายายผีเรียก” เกิดความไม่พอใจลูกหลานที่ได้กระทำความผิดขนบธรรมเนียมประเพณี หรือสมาชิกครอบครัวผู้เจ็บป่วย เคยมีตายายลิมนตร์แต่ลูกหลานไม่ได้สืบทอดในการรับลิมนตร์มาเล่นที่บ้าน ตายายจึงลงโทษ “เชื่อกันว่าผู้ถูกลงโทษดังกล่าวจะเกิดอาการเจ็บป่วยเรื้อรัง เน่าเปื่อยหรืออาจเป็นบ้า ถ้านำผู้ป่วยไปรักษาโรงพยาบาลอาการจะทรุดหนักยิ่งขึ้นและรักษาไม่หาย จะหายได้ก็ต่อเมื่อรับลิมนตร์มาแสดง เพื่อเป็นการบูชาครูหมอตายาย ตามปกติพิธีกรรมการเล่นลิมนตร์จะไม่แสดงในโอกาสอื่น นอกจากการเล่นเพื่อบูชา แก่นบนและเซ่นไหว้บรรพบุรุษ” Chumpengpan (2005, p. 253)

การเล่นลิมนตร์จึงมีผลทางจิตใจต่อ “ครอบครัวที่มีตายายลิมนตร์” จำต้องมีการสืบทอดเชื้อสายทางวัฒนธรรมจากรุ่นตายาย สู่รุ่นพ่อแม่ สู่รุ่นลูกหลาน เหลนต่อเรื่อยไปจนใครไม่สามารถตอบคำถามการสืบทอดทางวัฒนธรรมตายายลิมนตร์ได้ถึงแม้บางครั้งครอบครัวคิดว่า “การสืบทอดตายายลิมนตร์ให้สิ้นสุดเพียงรุ่นนี้” เพราะไม่ต้องการให้ลูกหลานสืบทอดวัฒนธรรมตายายลิมนตร์อีกต่อไป แต่ไม่สามารถจะกระทำได้ トラบได้วัฒนธรรมการสืบทอดถูกทอดทิ้ง สมาชิกใหม่ในครอบครัวคนใดคนหนึ่งต้องเจ็บป่วยโดยไร้สาเหตุ ดังนั้นชุมชนกับการพึ่งพาพิธีกรรมลิมนตร์ก็คงอยู่คู่กันไป

พิธีกรรมการเล่นลิมนตร์แถบลุ่มน้ำตานี ได้รับการสืบทอดวัฒนธรรมตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน มีชาวพุทธผู้มีเชื้อสายตายายลิมนตร์ได้ยกโรงเล่นลิมนตร์ขึ้นมาเพื่อรักษาพันธสัญญาระหว่างตายายกับลูกหลาน ด้วยการรับลิมนตร์มาเล่นแต่ละปีหลายหมู่บ้านด้วยกัน จึงมีหลายคณะก่อตั้งขึ้นมา โดยเฉพาะลิมนตร์คณะ “นายนิพล พุฒยอด” คณะ “นายเฉลิม แก้วพิมพ์” และคณะนายเหลิม นวลเพชร ทั้งหมดเป็นตระกูลเชื้อสายลิมนตร์ที่ได้จัดตั้งคณะขึ้นมามาตั้งแต่บรรพบุรุษ สืบเชื้อสายจากรุ่นสู่รุ่น

เป็นเวลายาวนาน จนกระทั่งมาถึงลูกหลาน คือ นายโรงลิมนตร์ในปัจจุบัน ผู้เป็นทายาทที่สืบเชื้อสายลิมนตร์ใหญ่ต่อจากบรรพบุรุษ รับแสดงลิมนตร์ตามโอกาสที่ชาวบ้านต้องการ แต่สิ่งหนึ่งในการแสดงเจตนารมณ์ คือ ข้อพันธสัญญาใจกับบรรพบุรุษ คือ พิธีกรรมการแสดงลิมนตร์ประจำปี เพื่อแสดงความกตัญญูต่อบรรพบุรุษ และความหมายซ่อนเร้นอยู่มากมายในพิธีกรรมลิมนตร์ขึ้นอยู่กับการขนานในเรื่อนั้น ๆ โดยรับคณะลิมนตร์มาทำพิธีแก้บน ไปตามบริบททางด้านความเชื่อ พิธีกรรม และรายละเอียดปลีกย่อยอื่น ๆ ในชุมชนมาจนถึงปัจจุบัน

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาขั้นตอนพิธีกรรม และบริบทสังคมทางวัฒนธรรมการสืบทอดการเล่นลิมนตร์ในจังหวัดปัตตานี

วิธีการดำเนินการวิจัย

งานวิจัยชิ้นนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ จึงต้องศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นความรู้พื้นฐานในการวิจัยซึ่งจะช่วยกำหนดกรอบแนวคิดประกอบการศึกษาค้นคว้า เพื่อเปรียบเทียบกับข้อมูลที่ได้จากการศึกษาภาคสนาม ที่ได้สะท้อนวิถีคิดแต่ละพื้นที่ภายในโรงลิมนตร์

การเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนามพิธีกรรมการเล่นลิมนตร์คณะ “นายนิพล พุดยอด” ตั้งอยู่บ้านเลขที่ 92 หมู่ที่ 2 ตำบลทุ่งพลา อำเภอกอโคโพธิ์ จังหวัดปัตตานี คณะนายเฉลิม แก้วพิมพ์ ตั้งอยู่บ้านเลขที่ 147/40 หมู่ที่ 6 ตำบลรูสะมิแล อำเภอเมือง จังหวัดปัตตานี และคณะนายเฉลิม นวลเพชร ตั้งอยู่บ้านเลขที่ 4/2 หมู่ที่ 3 ตำบลท่าเรือ อำเภอกอโคโพธิ์ จังหวัดปัตตานี ผู้วิจัยใช้เวลาทำความเข้าใจพิธีกรรมในการสัมภาษณ์เส้นทางการเป็นนายโรง การจัดตั้งคณะ ประสพการณ์การแสดงและขั้นตอนพิธีกรรมลิมนตร์ เพื่อจะได้ข้อมูลเบื้องต้นในการทำความเข้าใจพิธีกรรมการเล่นลิมนตร์ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น นอกจากนั้นเหล่าช่างทรงและลูกคู่จะเป็นลูกหลานเครือญาติ แม้บางคนจะมีถิ่นอาศัยอยู่ต่างอำเภอแต่ได้ร่วมแสดงกันมาตั้งแต่ต้น

จึงมีโอกาสดำเนินการค้นคว้าและสัมภาษณ์ เจาะลึกประเด็นเรื่องการแต่งกาย ร่างทรง และเครื่องดนตรี ซึ่งนำข้อมูลที่ได้มาเรียบเรียง วิเคราะห์ประเด็นต่าง ๆ ตามวัตถุประสงค์ หัวข้อใดที่ยังไม่ชัดเจนสามารถเข้าไปสัมภาษณ์เจาะลึกประเด็นต่าง ๆ ได้อย่างสะดวก จากความคุ้นเคย สนับสนุน จนกระทั่งช่วงเวลาเก็บข้อมูลพิธีกรรมการเล่นลิมนตร์ จะแสดงช่วงเดือน 6 เดือน 7 เดือน 9 และเดือน 11

ผู้วิจัยต้องวางแผนล่วงหน้าในการออกแบบสัมภาษณ์ เครื่องอัดเสียง กล้องถ่ายภาพ เพื่อเตรียมความพร้อมในการลงพื้นที่จากตารางการเล่นแต่ละเดือนในรอบปีประมาณ 5 - 10 ครั้ง ผู้วิจัยพยายามเลือกพื้นที่ให้ครอบคลุมจังหวัดปัตตานี แต่ด้วยสถานการณ์ความไม่สงบ มีความเสี่ยงการเกิดอันตราย เพราะครอบครัวที่ยังสืบทอดการเล่นลิมนตร์ จะอยู่ห่างไกลจากตัวเมือง ลำบากในการเดินทาง ผู้วิจัยมีการนัดหมาย ข้อตกลงกับหัวหน้าคณะอย่างดีในการเก็บข้อมูลภาคสนามแต่ละพื้นที่ร่วมเดินทางพร้อมกันคล้ายกับเป็นลูกคู่คณะลิมนตร์ในการช่วยเหลือจัดพิธีกรรมในโรงลิมนตร์ ช่วงการแสดงจะมีการบันทึกภาพ สังเกตการณ์ และผู้วิจัยจะต้องนอนค้างคืนภายในโรงลิมนตร์ จึงสะดวกในการสัมภาษณ์เจาะลึกบางประเด็นกับคณะเจ้าภาพ ร่างทรง และผู้เข้าร่วมในพิธีกรรม และสังเกตทุกขั้นตอนของพิธีกรรม โดยลงพื้นที่เก็บข้อมูลแบบมีส่วนร่วมตลอดช่วงเวลาการเล่น 2 คืน 3 วันกับคณะลิมนตร์ 3 ครั้ง คือ ตำบลนาประดู่ อำเภอโคกโพธิ์ จังหวัดปัตตานี ตำบลทุ่งคลา อำเภอโคกโพธิ์ จังหวัดปัตตานี และตำบลกล่อ อำเภอยะลิง จังหวัดปัตตานี

การวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้ ต้องมีความชัดเจน และถูกต้อง เพื่อนำมาสู่ปฏิบัติการจริงที่ได้ผล ต้องมีการวิเคราะห์ข้อมูลร่วมกันระหว่างผู้วิจัยกับชุมชนและฝ่ายอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องในงานวิจัย ดังนั้นในขั้นตอนการวิเคราะห์ข้อมูลนี้ผู้วิจัยจึงใช้หลายวิธีประกอบกัน เช่น นำข้อมูลเอกสารมาใช้เป็นความรู้เบื้องต้นประกอบการค้นคว้าตามขอบเขตเนื้อหา ข้อมูลจากการสังเกต สัมภาษณ์ และประชุมกลุ่มย่อยมาถอดความสรุปสาระตามประเด็น และนำเสนอผลการศึกษาค้นคว้าด้วยวิธีพรรณนาวิเคราะห์

ผลการวิจัย

งานวิจัยชิ้นนี้ได้ศึกษาการสืบทอดพิธีกรรมการเล่นลิมนตร์กับพลวัตตามสภาพการณ์ปัจจุบันของชุมชนชาวพุทธในพื้นที่สามจังหวัดชายแดนภาคใต้ คำว่า ลิมนตร์ มีคำเรียกชื่อแตกต่างกันไปบ้างตามท้องถิ่น บางชุมชน เรียกว่าลิมนตร์บ้าง นายมนตร์บ้าง บางชุมชนเรียกว่า โต๊ะคริม โนราทับใหญ่ บางชุมชนเรียกว่า ตายายผีลง ตายายผีเรียก การแสดงลิมนตร์มีหลายสาเหตุ เช่น 1) สมาชิกในครอบครัวมีอาการเจ็บป่วย ใช้วิธีการรักษาอย่างไร ไม่อาจให้ลูกหลานผู้ถูกตายายลงโทษให้หายขาดได้ วิธีแก้ คือ การยกโรงเล่นพิธีกรรมลิมนตร์ 2) การยกโรงลิมนตร์เล่นประจำปี ตามพันธสัญญาระหว่างลูกหลานกับตายายลิมนตร์ประจำตระกูล 3) พันธสัญญาจากการบนบานต่อตายายลิมนตร์ประจำตระกูล เช่น การบนบานเพื่อให้เกิดโชคลาภ การบนบานให้ลูกหลานสอบทำงานรับราชการ และการบนบานเรื่องอื่น ๆ ตามความประสงค์ของลูกหลาน ถ้าประสบความสำเร็จดังตั้งความหวังไว้ ต้องยกโรงลิมนตร์เล่นเพื่อแก้บน

ฤดูกาลเล่นลิมนตร์ มีช่วงเวลาเหมือนกับการเล่นโนราโรงครู คือ ช่วงเดือน 6 เดือน 7 เดือน 9 และเดือน 11 สำหรับเดือน 8 และ เดือน 10 นั้นจะไม่นิยมยกโรงลิมนตร์ เพราะ เดือน 8 เป็นเดือนเริ่มต้นแห่งเทศกาลเข้าพรรษา จึงไม่เหมาะยกโรงลิมนตร์ ส่วนเดือน 10 เป็นเดือนทำบุญชิงเปรต ซึ่งยมบาลปล่อยเหล่าบรรดาญาติที่อยู่ ในภพภูมิต่าง ๆ กลับมาเยี่ยมลูกหลาน การยกโรงลิมนตร์ขึ้นมา ก่อให้เกิดปัญหาการเชื่อ เชิญตายายประจำร่างทรง จะมีบรรดาวิญญาณเร่ร่อนเหล่านี้เข้ามาแทรกแซง หรือเข้ามาสิงในร่างของร่างทรงได้ เป็นปัญหาการควบคุมของหัวหน้าคณะลิมนตร์ หรือ ลิมนตร์ใหญ่

คณะผู้เล่นลิมนตร์ในอดีตมีจำนวน 7 คน คือ หัวหน้าคณะ 1 คน ลูกคู่ 4 คน ร่างทรง 1 คน และพิเลียงร่างทรง 1 คน รวม 7 คน ปัจจุบันคณะลิมนตร์มีเพียง 5 คน เท่ากับจำนวนเครื่องดนตรี คือ ทับ คือ 1) ครูขวา คือ หัวหน้าคณะหรือลิมนตร์ใหญ่ มีหน้าที่ต้องขับร้องนำบทกลอน 2) ครูซ้าย คือ รองหัวหน้าคณะ มีหน้าที่เป็นผู้รับ - ตอบ

บทกลอนจากครูชา 3) ครูกลาง คือ ผู้ที่นั่งตรงเสาดั้ง มีหน้าที่เป็นผู้นำช่วงพิธีกรรมการ
รำรำ 4) ลูกคู่อีก 2 คน โดยคณะลิมนตร์ทุกคนร้องรับบทกลอนและบรรเลงเพลงทับ

ขั้นตอนพิธีกรรมการเล่นลิมนตร์

พิธีเข้าโรง ตามธรรมเนียมปฏิบัติ ต้องเข้าโรงทางทิศเหนือ ตอนเย็นวันแรกของ
การเล่น หรือช่วง “เวลาณกุ่มรัง” หัวหน้าคณะเข้าโรงพิธีคนแรก เพื่อทำพิธีกรรม
เรียกว่า “การทักโรง” คือ การบริการรรมคาถาป้องกันสิ่งต่าง ๆ และทักทายสิ่งศักดิ์สิทธิ์
ประจำโรง เป็นการขออนุญาตเข้าไปในโรงพิธี จากนั้นบรรดาลูกคู่เดินตามเข้าไปยังโรงพิธี

พิธีไหว้ภูมิเจ้าที่ หรือ พิธีไหว้ภูมิโรง เปรียบเหมือนอ่อนวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้
มาช่วยเป็นพยานและช่วยให้การเล่นลิมนตร์ดำเนินไปโดยสะดวก อย่าให้สิ่งไม่ดีเข้ามา
รบกวน กำหนดการไหว้ไว้ 2 แบบ คือ การไหว้ภูมิเจ้าที่บ้าน เป็นพิธีกรรมความเชื่อใน
เรื่องศักดิ์สิทธิ์คุ้มครอง คือ ทวด ผู้ทำหน้าที่รักษาพื้นที่บริเวณบ้าน และลูกหลานให้อยู่เย็น
เป็นสุข และ การไหว้ภูมิโรง เป็นการอ่อนวอน บวงสรวงให้สิทธิ์ศักดิ์ทั้งหลายทั่วสากลโลก
มาเป็นพยานและช่วยป้องกันภัยอันตราย ช่วยเบิกทางให้การเล่นลิมนตร์ในครั้งนี้
อย่าให้สิ่งชั่วร้ายใด ๆ เข้ามาแทรกแซง และขัดขวางในช่วงเวลาพิธีกรรมการเล่น

พิธีกราบครู หรือการทำพิธี “ไหว้ครูลิมนตร์” หัวหน้าคณะเริ่มพิธีกรรม
บริการรรมคาถา ตั้งจิตอธิษฐาน เพื่อบอกเล่าต่อตายายลิมนตร์ได้เข้ามาร่วมพิธีกรรม
และช่วยคุ้มครองป้องกันให้คณะลิมนตร์รอดพ้นจากภัยอันตรายทั้งปวง

พิธีกรรมการเวียนแว่น (ก่ายาน) การใช้ควันเป็นสัญลักษณ์ทางพิธีกรรม
เรียกว่า “ควันตายาย” บรรดาคณะเจ้าภาพ คณะลิมนตร์ และบรรดาร่างทรง นั่งล้อม
เป็นวงกลมในโรงพิธี จับกะลาก่ายานด้วยมือข้างซ้าย ใช้มือขวาพัดควันที่พุ่งขึ้นมาจาก
ก่ายานให้พัดเข้าไปในโรงพิธีกรรม 3 ครั้ง และส่งเวียนต่อ ๆ กันไป เพื่อเป็นสัญลักษณ์
การส่งสัญญาณให้ตายายได้รับรู้ และลงมาประทับทรงได้โดยเร็ว

พิธีเบิกโรง คือ การเชื้อเชิญบรรดาครูและตายายลิมนตร์ทั้งหลาย ได้รับรู้เพื่อ
ได้เดินทางมาร่วมชุมนุมในโรงพิธี หัวหน้าคณะทำพิธีเบิกปากทับ บริการรรมคาถาเสก
หมากพลูและใช้ควันเทียนมรอบหน้าทับ 3 ครั้ง จากนั้น ชัดหมากพลูเข้าท้ายทับ เริ่มตีทับ

เป็นจังหวะ 3 ครั้ง เพื่อใช้เสียงจากการตีเบ็กปากทับสะกดตายายลิมนตร์ได้ลงมายัง
โรงพิธี จากนั้นบรรดาลูกคู่จะเริ่มตีทับของตนเองเรียงตามลำดับไปจนครบหมดทุกคน

พิธีภาคครูหรือภาครอง

พิธีภาคครู คำว่า ครู คือ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั่วสากลโลกที่คณะลิมนตร์ให้ความ
เคารพนับถือ บูชา เป็นผู้มีอำนาจเหนือธรรมชาติที่จะดลบันดาลช่วยเหลือและลงโทษ
ต่อมนุษย์ และ ครูตายาย ลิมนตร์ เรียกว่า ครูต้น ผู้มีชื่อเสียงตามตำนานการเล่น
ลิมนตร์ เช่น ตาหลวงศรีทอง ตาหลวงชัย ตาหมอเทพ เป็นต้น เพื่อเชิญครูเหล่านี้
ได้เข้ามาเป็นประธานการรับรู้การเล่นลิมนตร์

พิธีภาครอง คือ การขับร้องบทกลอนระลึกถึงบรรพบุรุษ ปู่ ย่า ตายาย บิดา
มารดา ของบรรดาคณะลิมนตร์ ร่างทรง และเจ้าภาพ ซึ่งเป็นบรรพบุรุษตายายของ
ผู้มีเชื้อสายลิมนตร์ทุกคน การขับร้องบทกลอนได้กล่าวถึงบรรพบุรุษตามฐานะ
ความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติ ลูกหลาน แต่ละเชื้อสาย จะได้ระลึกถึงและจดจำบรรพ
บุรุษของตนเองได้ ก่อให้เกิดความรัก ความสามัคคี และสมัคสมานกลมเกลียวเหนียว
แน่นในบรรดาหมู่เครือญาติแต่ละตระกูล

พิธีตั้งบอริมัด คือ การขับบทกลอนบอกกล่าวเรื่องราวตำนานการเกิดลิมนตร์
พรรณนาถึงเรื่องราวประวัติที่เกิดขึ้นในตำนาน ซึ่งเป็นมูลเหตุให้มีการเล่นลิมนตร์
ตั้งแต่การปลูกสร้าง โรงมดที่ใช้ประกอบพิธีกรรมการเล่น และการเกิดเครื่องดนตรีคือ ทับ

การเชื้อเชิญตายายลิมนตร์ เพื่อเปิดโลกวิญญานกับโลกมนุษย์ได้พบกัน
ผู้อยู่ในโลกวิญญาน คือ ตายายลิมนตร์ และผู้อยู่ในโลกมนุษย์ คือ ลูกหลานผู้มีเชื้อสาย
เหล่ากอที่ผูกพันกันทางสายเลือดทั้งฝ่ายบิดาและฝ่ายมารดา ดังนั้น การยกโรงลิมนตร์
แต่ละครั้งมีการเชื้อเชิญตายาย 2 แบบ ดังนี้

การเชื้อเชิญตายายลิมนตร์ลงมาประทับทรงเก่า หมายถึง ร่างทรงทั้งฝ่ายบิดา
และมารดาของเจ้าภาพ ได้ทำหน้าที่เป็นตัวแทนสืบทอดร่างทรงประจำตระกูล
มีประสบการณ์ทำหน้าที่เป็นร่างทรงมาแล้ว การเชื้อเชิญแต่ละครั้งเพียงหัวหน้าคณะ
ลิมนตร์ขับร้องบทกลอนตามพิธีกรรม ตายายลงมาประทับทรงได้โดยเร็ว

การซื้อหาทรงใหม่ หรือ หาที่นั่งตายาย หมายถึง ทรงเก่าประจำตระกูล ได้เสียชีวิต หรือ ชราภาพมากแล้ว ไม่สามารถทำหน้าที่เป็นร่างทรงต่อไปได้ ต้องซื้อหาทรงใหม่ให้กับตายาย โดยคัดเลือกลูกหลานมีความเหมาะสมก็คนก็ได้เพื่อแต่งตั้งขึ้นไปในโรงพิธี คณะลิมนตร์จะซื้อหาที่นั่งตายายลิมนตร์ประจำตระกูล การซื้อแต่ละครั้งต้องใช้เวลาสั้นหรือยาว ขึ้นอยู่กับความประสงค์ของ ตายายในการเลือกลูกหลานเพื่อลงมาประทับทรง

พิธีรำเวียนนอมน้ำ คือ พิธีการสร้างความผูกพัน สนุกสนานระหว่างตายายกับลูกหลาน ด้วยการรำเวียนนอมน้ำ คล้ายกับรำวงแบบไทย ๆ เพราะการซื้อเชิญตายายมาแล้ว ต้องให้ตายายมีความประทับใจ ได้สนุกสนาน เมื่อตายายกลับไปสถิตตามภพภูมิสถานของตนเองได้มีความสุข ที่มองเห็นลูกหลานมีความสุขสนุกสนาน สามัคคีปรองดอง

พิธีอาบน้ำและสระหัวตายาย หลังจากพิธีรำเวียนนอมน้ำเสร็จเรียบร้อยแล้ว ทั้งทรงใหม่และทรงเก่าเข้าร่วมพิธีชำระร่างกายและสระหัวตายาย ชำระล้างสิ่งสกปรกที่เป็นมลทินทั้งหลายให้หมดไป และเป็นการแสดงออกถึงความกตัญญูของลูกหลานในการร่วมกันอาบน้ำและสระหัวให้กับตายาย คล้ายคลึงกับพิธีกรรมรดน้ำดำหัวช่วงเทศกาลปีใหม่

พิธีตีมะยัง คือ ใช้ยังหมากอ่อนซึ่งเป็นสัญลักษณ์ทางพิธีกรรมดั้งเดิม เป็นพิธีการรักษา โดยเฉพาะอาการปวดเมื่อย เคล็ดขัดยอก หรืออาการผิดปกติทางร่างกายของลูกหลาน โดยผ่านทางพิธีกรรม

พิธีถวาย หมูรับ ตายาย คำว่า หมูรับ คือเครื่องเซ่นสังเวย ลูกหลานจัดเตรียมไว้เป็นชุด ๆ ตามจำนวนตายาย อาทิเช่น ร่างทรง 1 คน มีตายายประจำร่างทรง 10 คน ลูกหลานจะต้องจัดหมูรับ 10 ชุดด้วยกัน เว้นแต่ว่า เจ้าภาพกับตายายได้ตกลงร่วมกันว่า ตายาย 10 คนในร่างทรง 1 คน จัดเครื่องเซ่นเพียง 1 หมูรับ เพราะตายายเซ่นสังเวยร่วมกัน

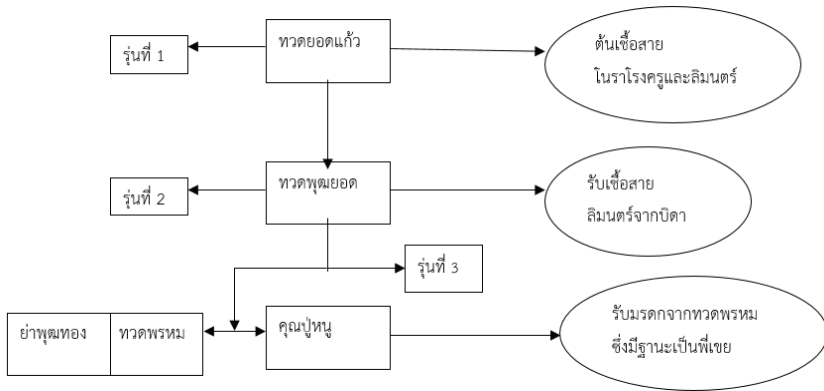
พิธีกรรมการส่งตายาย คือ วิญญาณตายายเหล่านี้ คณะลิมนตร์และเจ้าภาพต้องการซื้อเชิญให้มาร่วมพิธีตามพันธะสัญญาระหว่างเจ้าภาพกับตายายลิมนตร์ เมื่อการเล่นเสร็จจึ้น ต้องทำพิธีส่งตายายเหล่านี้กลับไปสู่ภพภูมิเดิม

โดยทั่วไป เจ้าภาพได้ยกโรงลิมนตร์ขึ้นในหมู่บ้านห่างไกลจากตัวอำเภอ คอนข้างทุรกันดาร ตลอดช่วงการเล่น คณะลิมนตร์ต้องนอนภายในโรงพิธีกรรม

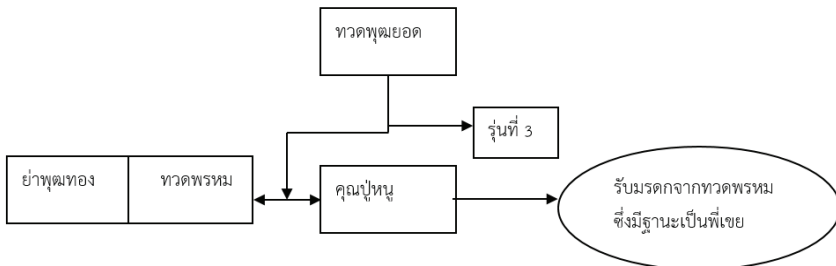
ซึ่งเป็นทีโล่ง เสี่ยงต่ออันตรายสำหรับผู้ที่ไม่หวังดี แต่ถึงกระนั้นก็ตาม การเล่นลิมนตร์ ทุกครั้ง ชุมชนได้ตั้งด่านและตรวจผู้เข้าออกตลอดเวลา มีการผลัดเปลี่ยนเฝ้าเวรยาม ตลอดทั้งคืน ซึ่งเป็นวิธีการจัดการของชุมชนเพื่อรักษาความปลอดภัยของหมู่บ้านได้เป็นอย่างดีในท่ามกลางสถานการณ์ความไม่สงบ และการลงพื้นที่แต่ละครั้งมีความเสี่ยง ต่ออันตรายช่วงเวลาเดินทางกลับ เพราะการกำหนดสิ้นสุดการเล่นลิมนตร์ตามช่วงเวลา ไม่แน่นอน บางครั้งสิ้นสุดใกล้สว่าง บางครั้งสิ้นสุดตอนหัวค่ำ ขึ้นอยู่กับหลายเหตุปัจจัย หลังจากเสร็จพิธีลาโรง คณะลิมนตร์ไม่สามารถเข้าพักในโรงพิธีได้อีก จึงต้องกลับบ้าน ท่ามกลางสถานการณ์ความไม่สงบ แต่ทุกคนยังมั่นใจว่า ตายายลิมนตร์ จะช่วยติดตาม ช่วยเหลือให้ทุกคนได้เดินทางด้วยความปลอดภัย ผู้วิจัยมองเห็นสภาวการณ์การเล่น ลิมนตร์แถบสามจังหวัดชายแดนภาคใต้จะมีสถานการณ์ความไม่สงบเข้ามาเป็นตัวแปร สำคัญในอนาคต โดยเฉพาะความเสี่ยงจากการเดินทางที่ทำให้คณะลิมนตร์ ไม่สามารถ รับการเล่นได้ และลูกหลานจะไม่ค่อยยินยอมให้บรรดาญาติ ๆ ของตนร่วมไปเล่นกับ คณะลิมนตร์ในพื้นที่เสี่ยงอันตราย

วัฒนธรรมการสืบทอด การเล่นลิมนตร์ในอดีตแถบสามจังหวัดชายแดน ภาคใต้ มีบทบาทต่อชุมชนเป็นอย่างมาก มีหลายพื้นที่ของชุมชนชาวพุทธได้สืบทอด วัฒนธรรมการเล่นลิมนตร์ มีคณะลิมนตร์ก่อตั้งขึ้นมาหลายคณะด้วยกัน จึงกลายเป็น วัฒนธรรมการสืบทอดติดต่อกันมาร่วร้อยปี เพื่อประกอบพิธีกรรมตามความต้องการ ของผู้มีเชื้อสายลิมนตร์ โดยเฉพาะลิมนตร์ทั้ง 3 คณะ คือ คณะนายนิพล พุฒยอด คณะนายเฉลิม แก้วพิมพ์ และคณะนายเฉลิม นวลเพชร ถือว่าเป็นคณะที่ได้รับการ สืบทอดการเล่นลิมนตร์ตามเชื้อสายดั้งเดิม ได้รับความเชื่อถือและการยอมรับ ยกตัวอย่าง วัฒนธรรมการสืบทอดคณะลิมนตร์เชื้อสายตระกูล “พุฒยอด”

แผนผังการสืบทอด: ต้นตระกูลการเล่นลิมนตร์รุ่นที่ 1-3

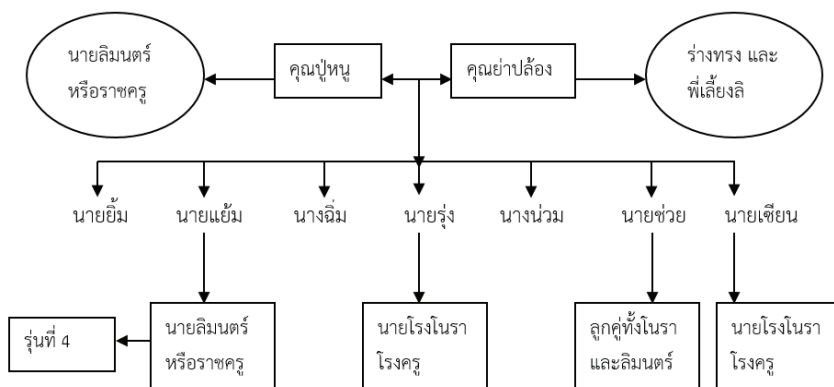

วัฒนธรรมการสืบทอดการเล่นลิมนตร์รุ่นที่ 1-3 จุดกำเนิดตายายลิมนตร์และนายลิมนตร์ของตระกูล “พุ่มยอด” นั้น ได้สืบทอดเชื้อสายการเล่นลิมนตร์อย่างต่อเนื่องจากอดีตจนถึงปัจจุบันร่วมเวลา 200 ปี

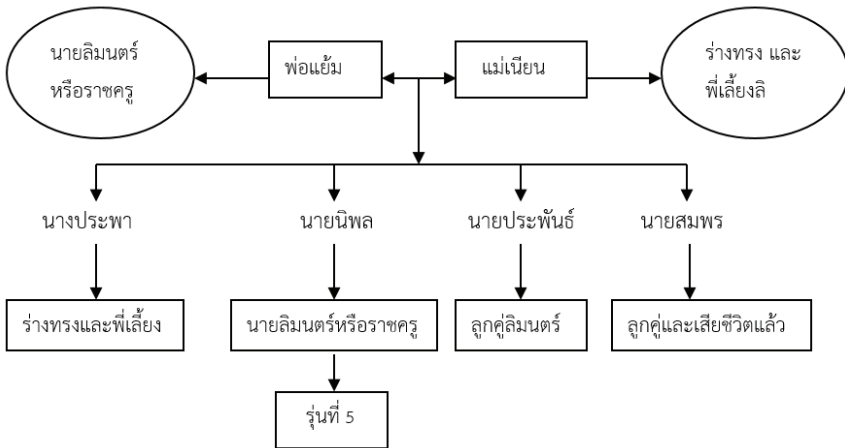
ผู้สืบทอดวัฒนธรรมรุ่นที่ 3 คือ คุณปู่หนู เป็นลูกชายของ “หวดพุ่มยอด” เป็นบรรพบุรุษถัดมาได้สืบทอดการเล่นลิมนตร์ ตามธรรมเนียมปฏิบัติการเล่นลิมนตร์ จะสืบทอดทางสายเลือด คือ จากพ่อมาสู่ลูก ถือว่ามีเชื้อสายตายายเดียวกันถึงกระนั้น เมื่อบุตรธิดาไม่สามารถสืบทอดการเล่นลิมนตร์ได้ ต้องแสวงหาผู้เหมาะสมจากบรรดาลูกศิษย์และเครือญาติ

แผนผังการสืบทอด : การเล่นเกมดนตรีตระกูล “พุดยอด” รุ่นที่ 4

ผู้สืบทอดวัฒนธรรม รุ่นที่ 4 คือ คุณพ่อแยม พุดยอด ลูกชายคนที่ 2 ของคุณปู่หนูกับคุณย่าปล้อง ได้รับการการสืบทอดการเล่นลิมนตร์ คือ ได้รับ “ทับครู” จากผู้เป็นบิดา (คุณปู่หนู) การแสดงลิมนตร์ในยุคนี้ ถือว่าเป็นยุคแห่งความรุ่งเรือง ได้รับความนิยมจากครอบครัวเชื้อสาย ลิมนตร์เป็นอย่างมาก เพราะคุณพ่อแยมเป็นผู้มีความรู้ เชี่ยวชาญทั้งด้านพิธีกรรมการเล่นลิมนตร์ หมอพิธีกรรมท้องถิ่น หมอไสยศาสตร์ และการสักเลขยันตร์ คุณพ่อแยม จึงเป็นที่พึ่งพาทางด้านจิตใจ ต่อชุมชนในการช่วยเหลือบำบัดเปาโรภภัยไข้เจ็บ และการถูกเสน่ห์ ด้วยวิธีการทางไสยศาสตร์ สิ่งเหล่านี้เป็นเรื่องปกติที่มีอยู่ในยุคนั้น และคุณพ่อแยมได้รับความเชื่อถือ ในการแก้สิ่งเหล่านี้ ดังนั้น คุณพ่อแยม มีชื่อเสียงได้รับการยอมรับ เคารพ ได้รับการกล่าวขานเป็นอย่างมาก เป็นที่รู้จักและมีชื่อเสียง มีบารมีอย่างกว้างขวาง มิใช่เพียงแต่จังหวัดปัตตานี แต่จะเป็นที่รู้จักกันไปในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้และจังหวัดใกล้เคียง

แผนผังการสืบทอด : การเล่นเกมดนตรีตระกูล “พุดยอด” รุ่นที่ 5

ผู้สืบทอดวัฒนธรรม รุ่นที่ 5 คือ นายนิล พุดยอด เป็นลูกคนที่ 2 ของ คุณพ่อแยมกับคุณย่าเนียน มีพี่น้องทั้งหมด 4 คน ผู้หญิง 1 คน และผู้ชาย 3 คน สังเกตว่า ลูกหลานทั้งผู้หญิงและผู้ชายได้เข้าสู่การสืบทอดเชื้อสายทั้งตายายลิมนตร์และโนราโรงครู โดยลูกผู้หญิงทำหน้าที่ ร่างทรงและ พี่เลี้ยง ส่วนลูกผู้ชายรับหน้าที่สืบทอดต่อจากผู้เป็นบิดา และลูกคู่การเล่นลิมนตร์ ต่อมานายนิล พุดยอด ได้เสียชีวิตลง นายประพันธ์ พุดยอด ในฐานะน้องชายได้รับช่วงเป็นหัวหน้าคณะลิมนตร์ตระกูล “พุดยอด” มาจนถึงปัจจุบัน

การสืบทอดทางวัฒนธรรมร่างทรง ถือว่ามีบทบาทสำคัญในการเล่นลิมนตร์แต่ละครั้ง เป็นตัวแทนตายายลิมนตร์ประจำตระกูลของครอบครัวผู้ที่มีเชื้อสาย “ร่างทรงต้องมีคุณสมบัติเด่นเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือลักษณะเด่นรวมอยู่หลายอย่าง เช่น สุขภาพแข็งแรง รักษาศีลอย่างสม่ำเสมอ มีลายเส้นมือที่เป็นลักษณะประตู่ผี มีสภาพจิตใจอ่อนสามารถสื่อสารกับโลกแห่งวิญญาณได้” Kaewphim (Interview, 21 July, 2011) การเป็นร่างทรงได้นั้น มีการสืบทอดทางเชื้อสาย มิใช่ใครเข้ามาเป็นก็ได้ ร่างทรงจะมีทั้งลูกหลานผู้หญิงและผู้ชาย ส่วนใหญ่เป็นผู้หญิงทำหน้าที่ร่างทรงและ

ที่เลี้ยงร่างทรง การเลือกผู้สืบทอดร่างทรงนั้น มีหลักเริ่มต้นการคัดเลือกจากราชครูหรือนายลิมนตร์ ดูลักษณะลายมือ “การคัดเลือกร่างทรงในเบื้องต้น นายลิมนตร์หรือราชครูเป็นผู้เลือก แต่บางครั้งตายายไม่ยอมประทับทรงก็มี ดังกรณีตัวอย่างคุณแม่เนียนเป็นร่างทรงเก่าได้สิ้นชีวิตช่วงแรกมีการคัดเลือกลูกหลานเพื่อเชื้อหาที่นั่งร่างทรง แต่ลูกหลานที่ได้รับคัดเลือก ตายายลิมนตร์ไม่ยอมลงมาประทับทรง บางครั้งการเป็นตัวแทนร่างทรง ลูกหลานมีอาจล่วงรู้ได้ว่า ตนเองได้รับการสืบทอดร่างทรง” Puthyod (Interview, 4 June, 2011)

ร่างทรงลิมนตร์กับร่างทรงโนราโรงครูมีลักษณะคล้ายคลึงกัน แตกต่างกันเฉพาะเชื้อสายการสืบทอดทางวัฒนธรรม เชื้อสายลิมนตร์เรียกว่า “ตายายลิมนตร์” ส่วนเชื้อสายโนราโรงครู เรียกว่า “ครูหมอนโนราห์” ร่างทรงเปรียบเทียบเหมือนตัวแทนของบรรพบุรุษ ลูกหลานคนใดถูกเลือกให้เป็นร่างทรงจากตายายลิมนตร์หรือครูหมอนโนราห์แล้วต้องทำหน้าที่และปฏิบัติตนในการสืบทอดการเป็นร่างทรงของ “ตระกูล” จากการสังเกตการณ์ในพื้นที่และการสัมภาษณ์เชิงลึกกับบรรดาลูกหลานในการทำหน้าที่ร่างทรงของตระกูล ทั้งที่เป็นร่างทรงเก่า ร่างทรงใหม่ มีทั้งผู้หญิง ผู้ชาย วัยรุ่นและ ผู้ใหญ่

ปัจจุบัน วัฒนธรรมการสืบทอดการเล่นลิมนตร์มีอัตราส่วนลดลงและมีบทบาทต่อชุมชนน้อยลง สาเหตุปัจจัยเริ่มจากสถาบันครอบครัวเข้าสู่สังคมสมัยใหม่ แต่ถึงกระนั้นก็ตาม ยังมีครอบครัวเชื้อสายลิมนตร์ที่ได้รับการสืบทอดติดต่อกันมา และลูกหลานไม่อาจหยุดการสืบทอดได้ ยังมีความประสงค์รับคณะลิมนตร์ไปทำการเล่นแก้บน โดยคณะลิมนตร์ทั้ง 3 คณะ คือ คณะนายนิพล พุฒยอด คณะนายเฉลิม แก้วพิมพ์ และคณะนายเหลิม นวลเพชร ถือว่าเป็นคณะที่ได้รับการสืบทอดการเล่นลิมนตร์ตามเชื้อสายดั้งเดิม ได้รับความเชื่อถือและการยอมรับ

อภิปรายผล

จากการศึกษาการสืบทอดพิธีกรรมการเล่นลิมนตร์ในจังหวัดปัตตานีกับพลวัตตามสภาวการณ์ปัจจุบัน ทำให้มองเห็นพิธีกรรมที่มนุษย์สร้างขึ้นมา เพื่อแก้ปัญหาวิถีชีวิตความเป็นอยู่ กรณีที่ลูกหลานวัยหนุ่มสาว หรือสมาชิกครอบครัวที่มีสุขภาพ

ร่างกายแข็งแรง ได้เจ็บป่วยโดยไร้สาเหตุ ชาวบ้านเชื่อว่าบางสิ่งอยู่เบื้องหลังสาเหตุของปัญหา จึงเกิดสัญลักษณ์พิธีกรรมเพื่อสื่อสารกับสิ่งเหล่านี้ ได้รับรู้ด้วยการบนบานจนได้ล่วงรู้สาเหตุของปัญหาอันเกิดจากความผูกพันระหว่างบรรพบุรุษผู้เป็นตายาย ลิมนตร์กับลูกหลาน ดังที่ Jittam and Pongpaiboon (1999, p. 2828) กล่าวว่า โต๊ะครีมนายมนตร์ และลิมนตร์ เป็นการแสดงบูชาครูหมอตายาย เพื่อให้เข้าทรงเมื่อมีคนเจ็บไข้ได้ป่วย และเชื่อว่าการป่วยนั้นเกิดจากตายายที่ล่วงลับไปแล้วมาทำโทษ หรือตายายของ โต๊ะครีมนเองที่เรียกว่า “ตายายผีเรียก” มาให้โทษ เชื่อกันว่าผู้ที่ถูกโทษดังกล่าวจะเกิดอาการเจ็บป่วยเรื้อรัง เน่าเปื่อย หรืออาจเป็นบ้า ถ้านำผู้ป่วยไปรักษาที่โรงพยาบาลอาการจะทรุดหนักยิ่งขึ้นและรักษาไม่หาย จะหายได้ก็ต่อเมื่อรับโต๊ะครีมนมาเล่นเท่านั้น” ดังนั้น ในโรงพิธีกรรมการเล่นลิมนตร์ กำหนดบทบาทความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับวิญญาณ มนุษย์กับธรรมชาติ และมนุษย์กับสิ่งที่อยู่นือธรรมชาติ ตามรูปแบบขั้นตอนของพิธีกรรม

แนวความคิดเกี่ยวกับความเชื่อในเรื่องการเจ็บป่วย โรคภัยไข้เจ็บ และภัยพิบัติต่าง ๆ เกิดขึ้นมาด้วยสาเหตุจากสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ ตามที่ Noonin (2003, p. 31) ได้กล่าวถึงแนวคิดเรื่องนี้ไว้ซึ่งสามารถนำมาประยุกต์ในการอภิปรายได้ 2 สาเหตุด้วยกัน คือ

1. ความเจ็บป่วยเกิดจากพลังอำนาจเหนือธรรมชาติหรือผี เป็นความเชื่อที่มีรากฐานจากฮินดู โดยเชื่อว่าคนเป็นสิ่งหนึ่งในธรรมชาติที่ถูกสร้างขึ้นมา และทุกสิ่งในธรรมชาติล้วนมีพลังอำนาจ “ผี” หรือ “สิ่งศักดิ์สิทธิ์” คอยปกป้องรักษาอยู่

2. ความเจ็บป่วยเกิดจากโชคราะห์หรือกรรม จากอิทธิพลของศาสนาพุทธที่เชื่อเรื่อง บุญกรรม เป็นตัวกำหนดที่สำคัญและเป็นของคู่กับตัว โดยมีผลสืบเนื่องข้ามภพข้ามชาติ จากอดีตสู่ปัจจุบัน และสืบเนื่องถึงอนาคต ต้องอาศัยผู้ที่ติดต่อกับที่มาของพลังอำนาจนั้นได้ เช่น พระสงฆ์ หรือผู้อาวุโส ด้วยการประกอบพิธีกรรม เช่น การสะเดาะเคราะห์ การตักบาตรบูชาเทวดา การรดน้ำมนต์ หรือการขอขมาในการรักษาไข้

ส่วนแนวความคิดของชาวบ้านที่มีเชื้อสายลิมนตร์ ตั้งอยู่บนพื้นฐานความเชื่อทั้งในเรื่องผี วิญญาณ และสิ่งศักดิ์ที่อยู่เหนือพลังอำนาจของมนุษย์ตามหลักคิดของ

ศาสนาฮินดู ถ้ามองตามทัศนะบนพื้นฐานหลักคำสอนทางศาสนาพุทธในเรื่องของธาตุ 4 ชาวบ้านผู้มีเชื้อสายลัทธิมนตร์เชื่อว่า ธาตุ 4 คือ ดิน น้ำ ไฟ ประกอบขึ้นมาเป็นมนุษย์ เมื่อมนุษย์สิ้นอายุขัยไป ธาตุทั้ง 3 คือ ดิน น้ำ ไฟ จะสูญสลายไปเป็นกองขี้เถ้าไม่มีผลการสืบเนื่องต่อของวิญญาน แต่จะมีธาตุลม เปรียบเหมือนกับ “วิญญาน” จะมีผลเกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงกับความเชื่อเรื่องวิญญานบรรพบุรุษ บนฐานคิดว่า ธาตุลมหรือวิญญานบรรพบุรุษที่มีเชื้อสายลัทธิมนตร์ แม้สิ้นอายุขัยไป ยังสามารถรับรู้ผลการกระทำเกี่ยวกับการเล่นลัทธิมนตร์ โดยไม่ยอมไปเกิดยังภพภูมิอื่น ๆ ได้ส่งสัญญาณด้วยพลังอำนาจของวิญญานมาสู่ลูกหลานที่มีเจตนาไม่คิดจะสืบทอดการเล่นลัทธิมนตร์ จึงเกิดเป็นวัฒนธรรมการเล่นลัทธิมนตร์สืบทอดติดต่อกันมาจากอดีตจนถึงปัจจุบันร่วมเวลาหลายร้อยปี

แนวความคิดเกี่ยวกับรูปแบบขั้นตอนพิธีกรรมและการสืบทอดการเล่นลัทธิมนตร์ ถ้ามองตามแนวทฤษฎีโครงสร้างและหน้าที่นิยม ซึ่งมีนักคิด 3 ท่านที่นำมาอภิปรายผลการวิจัย คือ Bronislaw Malinowski, Radcliff – Brown และ Emile Durkheim เกี่ยวกับพิธีกรรมและการสืบทอดการเล่นลัทธิมนตร์

Bronislaw Malinowski (pp. 1884 – 1942, as cited in Wansiri (2007, p. 98)) อธิบายว่า การศึกษาสังคมในแนวทฤษฎีโครงสร้างว่า มนุษย์มีความต้องการพื้นฐาน ซึ่งจะต้องได้รับการตอบสนองจากสังคม แบ่งความต้องการของมนุษย์ออกเป็น 3 ประเภท คือ ความต้องการพื้นฐานทางร่างกายและจิตใจ (basic biological and psychological) การตอบสนองร่วมกันของสมาชิกในสังคม (instrumental) และความต้องการเชิงสัญลักษณ์ (symbolic needs) ถ้ามองตามแนวคิดกับจุดเริ่มต้นการเล่นลัทธิมนตร์ คือ ความต้องการทางด้านจิตใจมากกว่าความต้องการทางด้านร่างกาย เพื่อตอบสนองร่วมกันของสมาชิกในสังคมที่สัมพันธ์กันระหว่าง คณะลัทธิมนตร์ เป็นผู้ทำหน้าที่คล้ายองค์กรเพื่อตอบสนองความต้องการทางด้านจิตใจต่อคณะเจ้าภาพที่มีระบบความเชื่อและต้องสยบยอมต่อวิญญานบรรพบุรุษ และบุตรหลานผู้ทำหน้าที่สืบทอดการเป็นร่างทรงวิญญานของบรรพบุรุษ เพื่อสื่อสารการรับรู้การติดต่อกันระหว่างโลกมนุษย์กับโลกวิญญาน โดยคณะลัทธิมนตร์เปลี่ยนเหมือนองค์กรหนึ่ง ที่ทำหน้าที่สื่อกลาง

ให้สมาชิกในสังคมที่มีความต้องการทางด้านจิตใจประสบความสำเร็จได้ ดังนั้น การเล่น
ลิมินต์จึงเป็นความต้องการเชิงสัญลักษณ์ (symbolic needs) ตามระบบไสยศาสตร์
และศาสนาขึ้นมาแทนที่เพื่ออธิบายปรากฏการณ์เหล่านั้น และเพื่อช่วยให้มนุษย์มีความ
เข้าใจและมีความรู้สึกปลอดภัย เพราะการเล่นลิมินต์ เป็นสัญลักษณ์ทางความเชื่อว่า
พลังอำนาจเหนือธรรมชาติทั้งคุณและโทษ การเจ็บป่วยและสาเหตุแห่งทุกข์ภัยเกิดขึ้น
ต่อสมาชิกในครอบครัว มาจากการให้โทษอันเกิดจากพลังอำนาจแห่งวิญญาณบรรพบุรุษ
การแก้ไขปัญหโดยลูกหลานต้องแสดงถึงการเคารพบูชา การขอขมาการบนบาน และ
ความกตัญญูรู้คุณต่อบรรพบุรุษอันเป็นสัญลักษณ์ทางจิตวิญญาณ การเชื่อมต่อที่สื่อสาร
ผ่านทางพิธีกรรม เพื่อการบนบอมนม สยบยอม วิญญาณบรรพบุรุษจะได้ช่วยดูแล
ปกป้อง รักษา และดลบันดาลให้ได้ตามความสมประสงค์

Rad cliff – Brown (pp. 1881 – 1955, as cited in Santasombat (1989, p. 29))
อธิบายว่า โครงสร้างของสังคมมนุษย์มีความต้องการพื้นฐานแล้ว ยังมีโครงสร้างหน้าที่
คือ ดูจากพฤติกรรมต่าง ๆ ว่ามีส่วนช่วยในการสร้างความเป็นปึกแผ่นและรักษาความ
สมดุลของสังคมได้อย่างไรบ้าง เช่น พิธีกรรม ความเชื่อ เป็นส่วนหนึ่งของระบบศาสนา
ซึ่งมีหน้าที่เสริมสร้างความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคนในสังคม พิธีกรรมช่วย
เสริมสร้าง “อารมณ์ร่วม” (collective emotions) และพิธีกรรมมีหน้าที่หลักในการ
ช่วยบำรุงรักษาความสามัคคี กลมเกลียว ระหว่างสมาชิกสังคมให้อยู่ในกรอบของ
จารีตประเพณี

รูปแบบพิธีกรรมการเล่นลิมินต์เป็นโครงสร้างหน้าที่เกี่ยวกับพฤติกรรมการ
สืบทอดตาม กรอบของจารีตที่มีผลต่อครอบครัวที่มีระบบความเชื่อการสืบทอดการเล่น
ลิมินต์ ถ้าไม่ปฏิบัติตามกรอบของจารีตจะได้รับการลงโทษ ถ้าปฏิบัติตามกรอบของ
จารีตจะได้รับผลตอบแทนจากบรรพบุรุษ และการเล่นลิมินต์ช่วยเสริมสร้าง
“อารมณ์ร่วม” (collective emotions) คือ ความกตัญญู ความสามัคคี และการสืบ
เชื้อสายสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติเอาไว้อย่างเหนียวแน่น โดยมองว่า เทือกเถาเหล่ากอ
จากต้นกำเนิด คือ บรรพบุรุษจนกระทั่งมาสู่ชนชั้นลูกหลาน เหลน และสืบเนื่องต่อไป

อย่างไม่มีที่สิ้นสุดนั้นมาจากเงื่อนไขเดียวกัน เพียงแต่เส้นใยได้คลี่คลายออกไป ถ้าไม่ได้นำเส้นใยของเชือกมาร้อยมัดรวมกันแล้ว ความคงทน ความแข็งแรงของเส้นใย จะเปราะบางลงเรื่อย ๆ การนำเส้นใยของเชือกมามัดรวมกันเพื่อความแข็งแรง กลมเกลียว และคงทนต่อไปนั้น เหมือนการ “สร้างอารมณ์ร่วม” รวมเหล่าบรรดาเถือกเถาเหล่ากอเดียวกัน โดยใช้บรรพบุรุษ คือ ตายายลิมนตร์ อันเป็นต้นกำเนิดของวงศ์ตระกูลเป็นจุดศูนย์กลางในการรวมเหล่าบรรดาเชื้อสายตระกูลสายเดียวกันอย่างมิขาดสาย ทำให้วงศ์สายตระกูลมีความแข็งแรง กลมเกลียว สืบเชื้อสายต่อไปได้

Emile Durkheim (pp. 1858 - 1917, as cited in Wansiri (2007, p. 98)) อธิบายว่า แนวคิดและทฤษฎีโครงสร้างและหน้าที่นิยม ต้องศึกษาพฤติกรรมของคน ในสังคมในรูปแบบบูรณาการ (integration) ซึ่งจะต้องศึกษาหน้าที่ของโครงสร้าง ทุก ๆ โครงสร้างให้สัมพันธ์กันจึงจะเข้าใจสังคมหนึ่ง ๆ ได้ ถ้าหากโครงสร้างใด โครงสร้างหนึ่งทรุดโทรมหรือเสื่อมสลาย โครงสร้างนั้นก็ทำหน้าที่ไม่ได้ดี จะมีผลกระทบไปถึงโครงสร้างอื่น ๆ เป็นลูกโซ่ สุดท้ายจะทำให้สังคมนั้นเสื่อมทราม หรือล่มสลายไป แต่ในความเป็นจริงแล้วสังคมจะไม่เคยล่มสลาย มันมีวิธีการปรับ ของมันเองได้ กล่าวคือ เมื่อโครงสร้างใดโครงสร้างหนึ่งของสังคมเกิดเสื่อมทรามลงและ ทำงานล้มเหลวหรือบกพร่องไป สังคมจะหยุดชะงักระยะหนึ่ง และมีการเยียวยารักษา หรือปรับเปลี่ยนโครงสร้างให้ทำหน้าที่ได้ดีดังเดิมเสียก่อน สังคมจะก้าวต่อไป สังคมจะมีการขยับปรับเปลี่ยนโครงสร้างที่บกพร่องเสมอสังคมจึงไม่ตาย แต่อาจเกิดอาการชะงัก จังไปชั่วระยะเวลาหนึ่งก่อนจะก้าวเดินต่อไป (dynamics) ของสังคม หรือที่เรียกว่า “การเคลื่อนไหวที่สมดุล” (moving equilibrium)

ถ้ามองตามแนวคิดของ Emile Durkheim การเล่นลิมนตร์มีโครงสร้างความต้องการของมนุษย์ตามพฤติกรรมของคนในสังคมในรูปแบบบูรณาการ (integration) จะยึดโยงเกี่ยวกับตัวละครหลัก 3 อย่าง คือ คณะลิมนตร์ ร่างทรงและเจ้าภาพ เป็นผู้ที่ทำหน้าที่สืบทอดการเล่นลิมนตร์จากอดีต สู่ปัจจุบัน โดยยึดโยงกับการเปลี่ยนแปลงตาม ระบบโครงสร้างทางสังคม แม้พิธีกรรมเริ่มลดบทบาทสำคัญต่อชุมชน แต่ยังคงมีความเข้ม

แข่งตามระบบสถาบันครอบครัว เครือญาติ จึงทำให้ขั้นตอนพิธีกรรม และวัฒนธรรม การสืบทอดได้รับผลกระทบ ต้องมีการปรับปรุง เปลี่ยนแปลง บูรณาการให้เข้ากับสังคม และวัฒนธรรมสมัยใหม่ที่หลังไหลเข้ามา ถ้ามองตามหลักแนวความคิดของ Emile Durkheim ว่าด้วยเรื่อง “การเคลื่อนไหวที่สมดุล” สามารถนำมาอภิปรายผลเส้นทางการเล่นลิมนตร์จากอดีต ปัจจุบัน และแนวโน้มในอนาคตได้ เพราะคณะลิมนตร์มี ขั้นตอนพิธีกรรมการปรับเปลี่ยนเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลาตามโครงสร้างการเปลี่ยนแปลงจากปัจจัยภายนอกมาสู่การปรับเปลี่ยนการเล่นลิมนตร์แบบ “บูรณาการ” เพื่อให้เกิด “ความสมดุล”

ดังตัวอย่างเช่น การกำหนดช่วงพิธีกรรมการเล่น มีการเปลี่ยนแปลงช่วงเวลา ตามโครงสร้างของสถาบันครอบครัวเป็นหลัก โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงทางด้าน อาชีพเกษตรกรรมไปสู่อาชีพราชการและลูกจ้าง ลูกหลานไม่ค่อยมีเวลามากพอในการร่วมพิธีกรรมการเล่นลิมนตร์ การปรับเปลี่ยนขั้นตอนการเล่นให้ระยะเวลาสั้นลง เช่น การขับร้องบทกลอน การเชื้อเชิญตายายหลายคนพร้อมกัน เพื่อไม่ต้องเสียเวลา ส่วนการเชื้อหาตายายประจำร่างทรงใหม่ เชื้อเชิญตายายให้ครบ 3 คน หยุดการ เชื้อเชิญ ผิดกับในอดีตที่ต้องเชื้อเชิญจนกว่าไม่มีตายายลงมาประทับทรง ปัจจุบัน จำนวนตายายมีจำนวนน้อยลง เพราะร่างทรงที่มีจำนวนตายายมากมีความลำบาก ยุ่งยากในเรื่องของเวลาการเชื้อเชิญ ช่วงเวลาการเล่นลิมนตร์จึงถูกกำหนดไว้อย่าง แน่นนอนประมาณ 3 วัน กับ 2 คืน ซึ่งเป็นความสมดุลระหว่าง “พิธีกรรม” กับ “การเปลี่ยนแปลงของสังคมและสถาบันครอบครัว” โดยเชื่อมโยงกับค่าใช้จ่าย เพราะ ยกโรงลิมนตร์ขึ้นมาแต่ละครั้ง ต้องคำนึงถึงฐานะทางการเงินเป็นสำคัญ ลูกหลานมี การต้อรอง ผ่อนผันกับตายายออกไปเรื่อย ๆ จนกว่าจะมีความพร้อมด้านการเงิน การสืบทอดตามธรรมเนียมปฏิบัติจะกำหนดช่วงเวลาการยกโรงลิมนตร์แน่นนอนไม่ได้ บางครอบครัวใช้เวลา 5 ปี 10 ปี 20 ปี มีการยกโยงลิมนตร์เล่นขึ้นมาหนึ่งครั้ง นอกจากเกิดโชคลาภจากการบนบานและมีฐานะทางด้านอาชีพมั่นคง สามารถยก โรงลิมนตร์เล่นได้ตามพันธสัญญา

จากการลงพื้นที่เก็บข้อมูลภาคสนาม การยกโรงลิมนตร์ขึ้นมาแต่ละครั้งในปัจจุบัน รวมค่าใช้จ่ายประมาณ 80,000 – 100,000 บาทต่อครั้ง กลายเป็นปัญหาสำคัญอันดับแรก ลูกหลานจึงมีการต่อรองกับตายายลิมนตร์ค่อนข้างสูง เช่น การขนบ้านให้เกิดโซคลาก การขยายช่วงเวลาการยกโรงให้ยาวนานยิ่งขึ้น การปรับเปลี่ยนพิธีกรรมการยกโรงลิมนตร์มาเป็นการพิธีกรรมการเซ่นไหว้ตายายลิมนตร์ประจำปีภายในเดือน 6 และเดือน 9 แทน แม้จะเป็นเพียงพิธีกรรมเล็ก ๆ เฉพาะหมู่เครือญาติ โดยไม่มีการยกโรง เพื่อแสดงออกถึงการเคารพ บูชา และเซ่นไหว้ตายาย เมื่อตายายมีความพอใจและไม่ส่งสัญญาณการลงโทษลูกหลานให้มัวการเจ็บป่วย เพื่อให้ยกโรงลิมนตร์ขึ้นมา พิธีกรรมการเซ่นไหว้ประจำปีจะเป็นที่ยอมรับและดำเนินการต่อไปจะเป็นสาเหตุแห่งการบูรณาการ ที่มีผลต่อการยกโรงลิมนตร์มีจำนวนน้อยลง ตามหลักแนวคิด “การเคลื่อนไหวที่สมดุล” ของ Emile Durkheim มองว่า “สังคมจะมีการขยับปรับเปลี่ยนโครงสร้างที่บกพร่องเสมอสังคมจึงไม่ตาย แต่อาจเกิดอาการชะงักงันไปชั่วระยะเวลาหนึ่งก่อนจะก้าวเดินต่อไป (dynamics) ของสังคม หรือที่เรียกว่า “การเคลื่อนไหวที่สมดุล”

ดังนั้น วัฒนธรรมการสืบทอดการเล่นลิมนตร์ในยุคสมัยใหม่และแนวโน้มในอนาคตนั้นจะดำเนินไปสู่การบูรณาการกับสังคมสมัยใหม่มากขึ้น โดยเฉพาะรายละเอียดพิธีกรรมการเล่น ส่วนการสืบทอดนั้นไม่ว่าจะเป็น คณะลิมนตร์และช่างทรง แม้ชุมชนภายนอกมองเป็นเรื่องล้าสมัย ไม่เข้ากับยุคสังคมปัจจุบันที่เน้นศิลปะการแสดงสมัยใหม่ มองเรื่องการสื่อสารทางจิตวิญญาณเป็นเรื่องไร้เหตุผล แต่สำหรับตระกูลที่มีเชื้อสายยังมีการสืบทอดทางสายเลือดอย่างเข้มข้น และชาวบ้านที่เข้าร่วมพิธี ยังมีความเชื่อว่า ตายายลิมนตร์ มาประทับร่างทรงจริง ทำให้ลูกหลานเข้ามาหาตายายถือว่าเป็นบรรพบุรุษของตนเอง มีความรู้สึกซาบซึ้ง ตื้นตันใจ โอบกอดระหว่างลูกหลานกับตายาย ทำให้ทุกคนเคารพและเชื่อฟังสิ่งที่ตายายสั่งสอน ส่วนความรู้สึกของช่างทรงจะเป็นแบบครึ่งหลับครึ่งตื่น ไม่สามารถบังคับตัวเองได้บางช่วงขณะ การแสดงอัตลักษณ์ช่วงขณะการเข้าทรงจะแสดงออกมาตาม ลักษณะนิสัยเบื้องต้นที่รู้ลึก

ของร่างทรง หรือ ตามอัตลักษณ์ของตายายลิมนตร์ ซึ่งเป็นสิ่งที่ ไม่สามารถพิสูจน์ได้ด้วยทางวิทยาศาสตร์ แต่เป็นศาสตร์อย่างหนึ่งที่ล่วงรู้ได้เฉพาะผู้ที่ผ่านประสบการณ์จริง การศึกษาวิจัยไม่ใช่เป็นเพียงการพิสูจน์หาความจริงกับสิ่งที่เกิดขึ้นภายในพิธีกรรม แต่ศึกษาวิจัยเพื่อให้ได้รู้และทำความเข้าใจในกรอบของพิธีกรรมที่ชุมชนได้ร่วมสร้างขึ้น ซึ่งมีขั้นตอนพิธีกรรมที่ละเอียดอ่อน แต่เป็นระบบทุกขั้นตอน ทำให้การถ่ายทอดทางวัฒนธรรมจากบรรดาลูกหลานรุ่นสู่รุ่น มายาวนานจากอดีตจนถึงปัจจุบัน ทำให้เกิดความผูกพัน สามัคคีของสถาบันครอบครัว สร้างความบันเทิง สนุกสนาน การรักษาเยียวยาให้กับชุมชน ดังนั้น การเล่นลิมนตร์ในจังหวัดปัตตานี ยังคงดำเนินการสืบทอดทางวัฒนธรรมอยู่ต่อไป มิได้สูญหายไปจากชุมชน แต่มีการปรับตัวไปตามโครงสร้างทางสังคม และวัฒนธรรมสมัยใหม่ที่เข้ามากระทบ

ข้อเสนอแนะ

1. ศิลปะการเล่นลิมนตร์มีพิธีกรรมและขั้นตอนคล้ายคลึงกับโนราโรงครูของชาวพุทธ และคล้ายคลึงกับศิลปะการละเล่นพื้นบ้านมะตือรีและมะโย่งของมุสลิมลาอุ จึงควรทำการศึกษาเปรียบเทียบศิลปะการแสดงพื้นบ้านของชาวพุทธและมุสลิมลาอุ ในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้
2. ศิลปะการแสดงพื้นบ้านมีแนวโน้มจะสูญหายจากชุมชนในอนาคตควรทำวิจัยเพื่อเปรียบเทียบบริเวณลุ่มแม่น้ำตานี ลุ่มแม่น้ำตาปี ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาและประเทศมาเลเซีย
3. นายโรง ร่างทรง ลูกคู่ ล้วนเป็นผู้มีความเชี่ยวชาญด้านพิธีกรรมและศิลปะด้านดนตรีพื้นบ้าน หน่วยงานราชการ ควรส่งเสริมให้ปราชญ์ท้องถิ่นเหล่านี้เข้ามามีส่วนร่วมในการถ่ายทอดองค์ความรู้ด้านศิลปะการแสดงในสถานการศึกษาทั้งระดับประถมศึกษา มัธยมศึกษา และระดับอุดมศึกษา

References

- Chumpengpan, P. (2005), *Southern culture*, Bangkok: Suriyasan.
- Jittam, P. and Pongpaiboon, S. (1999), *Limont encyclopeddia of Thai culture, Southern 6*, p. 2828, Bangkok: Amarin Printing. [In Thai]
- Kaewphim, C. (2011, 21 July). Personal Interview. [In Thai]
- Noonin, N. (2003), *Belief, health and folk wisdom, memorail arts and cultures*, University affairs. 5th, Nakomsrithammarat: Walailak university. [In Thai]
- Noothong, U (1999), *Encyclopedia of Thai Culture, Southern: 1*, p 370, Bangkok: Amarin Printing. [In Thai]
- Patkaew, C. (1997), “*Nora today and in the future*” *contributed articles on culture and traditional custom of Southern Thailand Teetadwatthanatam*, Bangkok: Amarin printing. [In Thai]
- Puthyod, N. (2011, 4 June) Personal Interview. [In Thai]
- Santasombat, Y. (1989), *Human and Culture*. Bangkok: Thammasat University. [In Thai]
- Wansiri, N. (2007), *Social and cultural anthropology*, Bangkok: Tanapress. [In Thai]